

Министерство культуры Республики Тыва
Государственное бюджетное нетиповое образовательное учреждение РТ
«Республиканская школа-интернат искусств им Р.Д. Кенденбиля»

Рассмотрено

на заседании МО ГЦ

Протокол

№ 1 от «31» августа 2023 г.

Рук. МО Чигден
(Чигден Н. Д.)

Согласовано

зам. директора по УВР

общеобразовательного цикла

«1» сентября 2023 г.

[Подпись]
(Ондар Ш. И.)

Утверждено

приказом директора школы

ГБНОУ РТ «РШИИ

им. Р.Д. Кенденбиля» № 1

«5» сентября 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
по тувинскому языку 7 класс.

Уровень образования: основное общее образование

Количество часов: 3

Уровень: базовый

Учитель: Тадар-оол Саяна Кулаковна.

Программа разработана на основе учебной программы Тувинский язык и развитие речи. Примерные программы 5-9 классы.

Авторы-составители: Доржу Клара Бурбулдеевна, Сарыглар Чечек Алдын-ооловна.

Институт развития национальной школы. Кызыл - 2017.

Учебник. М.А. Монгуш. Тувинский язык 7 класс. Тувинское книжное издательство.

Кызыл, 2007.

г. Кызыл
2023-2024 уч.год

**Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге
ажылчын өөредилге программазы (7 КЛАСС)
ТАЙЫЛБЫР БИЖИК**

7 класстың “Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге ажылчын өөредилге программазын” Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан болгаш Федералдыг ажылчын программага (авторлары: Доржу К.Б, Сарыглар Ч.А., 2023ч) дүүштүр кылып тургускан.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ НИИТИ ТАЙЫЛБЫРЫ

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарыңа таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже сонгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандыраар; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээдип алырыңа өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программазы (улаштыр – Програма) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартыңа дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Програманың өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалының принциви салдынган. Програмада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылыңа хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрээн дылыңа өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаянын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырыңа улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарыңа үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазы:**

- 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);
- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;

- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ СОРУЛГАЗЫ:

Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртемниң утказын шиңгээдири; баш бурунгаар планнаттынган бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

ПРОГРАММАНЫҢ КОЛ УТКАЛЫГ ШУГУМНАРЫ

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртемниң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **үш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүктө кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзаажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдын ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрээн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы-биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөредир.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Өөредилге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемни өөредиринге 7-ги класска неделяда 2 шак (чылда 68 шак) көрдүнген.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ (7 КЛАСС)

Тыва дыл – күрүне дылы болгаш ооң ажыглалы.

Тыва дыл – тыва чоннуң өнчүзү.

Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы.

Сөзүглел дугайында билиг.

Сөзүглелдин темазы болгаш кол бодалы.

Сөзүглелдин кыска болгаш делгеренгей планы.

Сөзүглелдерниң янзылары: чурумал, тоожушкун, угаап боданыышкын.

Морфология.

Кылыг сөзүнүн залогтары, видтери.

Кылыг сөзүнүн тускай хевирлери.

Кылыг сөзүнүн наклонениелери.

Причастиенин грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери.

Эрткен үенин причастиези.

Келир үенин причастиези, болгалак үенин причастиези.

Причастиелиг бөлүглелдер, оларнын домакка тодарадылга, байдал болуру.

Морфологтуг сайгарылга.

Деепричастиенин грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Тыва дылдын деепричастиелиери.

Деепричастиелиг бөлүглел, аңаа бижик демдектери болгаш домакка байдал болуру.

Морфологтуг сайгарылга.

Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы. Өттүнүг сөстөрнин уткалыг бөлүктери (үн, дааш болгаш хевир өттүнөр сөстөр), оларнын тургустунары.

Составтыг кылыг сөстери тургузарынга ужур-дузасы база синтаксистиг хүлээлгези.

Өттүнүг сөстөрнин морфологтуг сайгарылгазы.

Дузалал чугаа кезектери.

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларнын ылгалы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери.

-биле деп эдеринчини шын бижири.

дег, ышкаш деп эдеринчилерни бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарнын морфологтуг сайгарылгазы.

Эвилелдер, оларнын грамматиктиг хүлээлгелери.

Чагырыштырбас эвилелдер: катгыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.

Чагырыштырар эвилелдер. Эвилелдернин морфологтуг сайгарылгазы.

Артынчыларнын утказы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери. Артынчыларны бөлүктээри болгаш шын бижири. Артынчыларнын морфологтуг сайгарылгазы.

Аян сөстери – онзагай чугаа кезээ, ооң бөлүктери.

Аян сөстери бар домакка бижик демдектери болгаш ударение.

Аян сөстөринин утказынын аайы-биле сайгарылгазы.

ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНӨЛДӨР

Бот-тускайлаң түңнөлдөргө уругларнын бот-башкартынып (боттуг туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнөлээри), чүгө өөренип турарынын утказын (өөредилге ажил-чорудулгазынга болгаш сонуургалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңгө хамаарышкан айтырыгларны шийтпирлээр, үнөлээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

- россияжи хамааты демнежилге деп билигниң утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунун мурнунга харысалгалыг болурун угаап билири;
- бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөтөнниң культурулуг өнчүзүнүң үндезиннерин билири;
- төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонuurгалдыг болуру; өөреникчилернин боттарының сонuurгалының болгаш билииниң деңгелиниң аайы-биле келир үеде мергежилин медеделдиг шилип алырынга белен болуру;
- кижиниң болгаш ниитилелдиң амыдыралынга өг-бүлениң уjur-дузазын медедел билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;
- назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажил-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажилдарны чорударынга киржири;
- тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөрөдилгеге болгаш күш-ажылга харысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин сиңгээдири;
- Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-меделерин сайзырадыры, чараш чүүлдү сиңгээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);
- экологтук культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдусту шинчилээри, көдээ ажил-агыйны билири, бойдусту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдусту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түңнелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр сиңгээди алганы билиглер болгаш өөрөдилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкараар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажилдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажилдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап сиңгээдириниң* (ниити өөрөдилги, ооң иштинде сайгарар, деңгээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөрөдилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөрөнип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөрөдилгениң түңнелдерин сайгарар;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түңнелди баш бурунгаар даап бодаар;
- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндөзилээн ажил-чорудулганың сорулгазын салыр;
- ажил-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажилдарны тургузуп билир;

- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандыраары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;
- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;
- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин кады тодарадыр;
- ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүндө улам эки чедишкинниг болурунун аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;
- ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;
- бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- *боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;*
- *сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;*
- *бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттынган түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдынган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;*
- *бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскерттип билир;*

– бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың медерелдиг шилилгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдип алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чүвелерни болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвелерниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;
- чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;
- сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;
- сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;
- сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;
- сөзүглелде чуруп көргүскен болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;
- сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;
- сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;
- бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;
- чугула херек сөстөрни тодарадыр;
- электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;
- словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонуургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;
- бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;
- дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;
- бөлүкке өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);
- бөлүктүң мурнунга салдынган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;
- бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;

- чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;
- чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;
- өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- эш-өөрү азы башкызы-биле демнежип ажыл-чорудулганы организастан билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;
- маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;
- харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередир, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры-биле янзы-бүрү дыл аргаларын медеделдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай түңнелдер. 7 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- бодунуң чугаазын чогаадыглар таварыштыр сайзырадыр: бодунуң сактыышкыннарын чогаадыг-тоожуушкунга, чурук-биле ажылга (кайы-бир черниң, кижиниң (портрет), болуушкуннун чурумалы) азы кандыг-бир бердинген темага хамаарышкан чогаадыг-угаап бодаашкынга илередир;
- харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында (албан ёзулуг азы хостуг) чугаа нормаларын сагыыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин темазын болгаш кол бодалын тодарадыр;
- сөзүглелдин делгереңгей болгаш кыска планын тургузар;
- кандыг-бир тодаргай темага материалды чыыр болгаш ону чаңгыс аайлап тургузар;

Морфология

- кылыг сөзүнүң тускай хевирлери – причастие болгаш деепричастиени тодарадыр;
- причастиениң болгаш деепричастиениң грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтук демдектерин, синтаксистиг ужур-дузазын тайылбырлаар;
- причастиениң үезин (эрткен, келир, болгалак) тодарадыр;
- тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер;
- сөзүглелден причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни тодарадып тывар;
- причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерниң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- өттүнүг сөстөрни тодарадып тывар, оларның утказын тайылбырлаар;
- өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыыт-дааш, үн өттүнер сөстөр, хевир-дүрзү өттүнер сөстөр, миннишкин илередир сөстөр;
- өттүнүг сөстөрни тургузар; өттүнүг сөстөрниң дузазы-биле кылыг сөстөрүн тургузар;
- өттүнүг сөстүң составтыг кылыг сөзү тургузарыңга ужур-дузазын, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- эдеринчи болгаш дузалал атты ылгаар;
- эдеринчилерниң грамматиктиг хүлээгелерин тодарадыр;

- *дег, ышкаш* деп эдеринчилерниң дузазы-биле деңнелгелиг бөлүглелдерни тургузар;
- *биле* деп сөстүң эдеринчи азы эвилел болуп чоруурун ылгаар;
- эвилелдерни таныыр;
- чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни, чагырыштырбас эвилелдерниң утказының аайы-биле бөлүктөрүн (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар) ылгаар;
- чоок уткалыг эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- артынчыларны танып тывар, чугаага ажыглаар;
- артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдын, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап бодаарының.
- чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- причастие, деспричастие, өттүнүг сөс, эдеринчи, артынчы, эвилелдин морфологтук сайгарылгазын кылыр;
- аян сөстерин танып тывар;
- кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканын дээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилиниң өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстерин аңгылаар;
- аян сөстери бар домакка логиктиг ударениени тодарадыр;
- аян сөстери бар домакка бижик демдектерин шын салыр;

Синтаксис

- сөс каттыжышкынының холбажыр аргазын тодарадыр: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга;
- сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарны ылгаар;
- домактың чугула кежигүңнерин танып тывар;
- сөглөкчиниң хевирлерин ылгаар болгаш адаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг;
- сөглөкчиниң составында модальдыг сөстери танып тывар;
- домактың ийиги черге кежигүңнерин танып тывар: дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үенин, туруштуң, кылдының аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес бөдүүн домактарны ылгаар;
- чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарның хевирлерин ылгаар: тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок, ат домаа;
- чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарның тургузар;
- долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар;
- домак сөстери чугаага ажыглаар;
- нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан домактарны тодарадыр;
- нарынчылтынган домактарны ылгаар;

- чаңгыс аймак кежигүннерни, тускайлаан кежигүннерни; причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүглелдерни; адалгалар, кирилде сөстөр, кирилде домактарны танып тывар болгаш ылгаар;
- чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер;
- чаңгыс аймак кежигүннерниң түннекчи сөстөрүн тывар;
- чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны тодарадыр;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгаларны тывар;
- кирилде сөстөр, кирилде домактарны ылгаар;
- нарынчылтынган домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр;
- домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

7 класс – 102 ш.

Катаптаашкын – 6 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажилдар (хыналда ажил, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 9 шак.

Теория болгаш практика – 53 шак.

Ажыглаар өөредилге номнары:

1. «Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу.2001ч.
2. «Тыва дыл. 7 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. (парлалгада) ООО Изд «Офсет» (электроннуг хевир)

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Хуусаазы	
			Болур уези	Херек кырында болганы
1	1-4 класстарга ==ренгенч\\лдеринге катаптаашкын. Чугаа кезектери.	1		
2	С=с каттыжыышкыны болгаш домак.	1		
3	Чугааныё болур байдалы.	1		
4	Чугааныё стильдери.	1		

	Дыл дугайында ниити билиглер.			
5	Т=рээн дыл-чоннуё эртинези.	1		
	Дыл дугайында эртемниё кезектери.			
6	Дыл эртеми болгаш ооё адырлары.	1		
7	Тыва дыл эртеминиё кол кезектери, оларныё демдектери болгаш чугаага ажыглаары.	1		
8	Чугааныё янзылары.	1		
9	Чогаадыг. «Чайгы дыштанылганы канчаар эрттиргеним».	1		
10	Диктант. «Тооруктаанывыс».	1		
	Фонетика болгаш орфоэпия.			
11	Фонетика дугайында билиг. /н-дылдыё эё бичии кезии. Чугаа органнары болгаш чугаа уннериниё тургустунары.	1		
12	Артикуляция. /ннерниё утка ылгаар х\лээлгелери (шынарлары).	1		
13	Фонетиктиг транскрипция болгаш ооё чамдык демдектери.	1		
14	Ажык \ннерниё б=л\ктээшкини: кыска болгаш узун ажык \ннер.	1		
15	+к-биле адаар ажык \ннер.	1		
16	Кадык болгаш чымчак ажык \ннер.	1		
17	Ажык \ннерниё аяннажылгазы (сингармонизм).	1		

18	Эрин-биле адаар болгаш эрин_биле адавас ажык \ннер.	1		
19	Ажык \ннерниё характеристиказын бээриниё чуруму.	1		
20	Ажык эвес \ннерниё б=л\ктээшкини: к\шт\г болгаш кошкак ажык эвес \ннер.	1		
21	Аяр ажык эвес \ннер.	1		
22	Ыткыр болгаш д\лей ажык эвес \ннер.	1		
23	С=ске ажык эвес \ннерниё каттыжар чуруму болгаш д=мейлежири.	1		
24	Ийи ажык эвес \н аразынга д\лей ажык эвес \нн\ё ыткыр \н-биле солчуру.	1		
25	С=ст\ё фонетиктиг сайгарылгазы.	1		
26	Фонетикага катаптаашкын.	1		
27	Хыналда ажыл.	1		
28	Слог болгаш ооё хевирлери (ажык, хаалчак). Тыва дылда ударение.	1		
29	Интонация. Орфоэпия дугайында билиг.Тыва дылда шын адалганыё д\r\мнери.	1		
30	Интонация. Орфоэпия дугайында билиг.Тыва дылда шын адалганыё д\r\мнери.	1		
31	Диктант. «	1		
	Графика болгаш орфография.			
32	Алфавит болгаш ооё ужур-дузазы.	1		

33	Тыва алфавиттиё т==г\з\. Латинчиткен тыва алфавит. Кириллицага \ндезилээн тыва алфавит.	1		
34	Ниитилел амдыралынга бижиктиё ужур-дузасы.	1		
35	Орфография дугайында билиг. Орфографияныё д\r\мнери.	1		
36	Тыва дылдыё словарьлары.	1		
37	Ажык эвес \ннерниё \ж\ктерин дакпырлап бижиири.	1		
38	Й \нн\г \ж\ктерлиг (я, е, е, ю) с=стерни шын бижиири.	1		
39	С=с эгезинге т-д, п-б деп \ннерниё \ж\ктерин шын бижиири.	1		
40	Кадыг (ь) болгаш чымчак (ь) демдектерни с=ске ажыглаары.	1		
41	Хыналда ажыл.	1		
	Лексика болгаш фразеология.			
42	Лексикология- дыл эртеминиё кезээ. С=с болгаш ооё лексиктиг утказы.	1		
43	Тыва дылдыё тайылбырдыг словары. Орус дылдыё тайылбырдыг словары.	1		
44	Тыва дылдыё лексиказыныё темалыг б=л\ктери.	1		
45	Чаёгыс болгаш х=й уткалыг с=стер.	1		
46	С=ст\ё дорт, доора болгаш к=ж\rген уткалары.	1		
47	Омонимнер дугайында.	1		

48	Синонимнер дугайында .	1		
49	Антонимнер дугайында .	1		
50	Табу болгаш эвфемизмнер .	1		
51	Тывылган угунуё аайы-биле тыва дылдыё лексиказы . Ниити т\рк лексика .	1		
52	Моол дыл дамчыштыр \легерлеттинген с=стер .	1		
53	Кыдат дылдан \легерлээшкиннер .	1		
54	Т=в\т дылдан \легерлээшкиннер .	1		
55	Орус дыл дамчыштыр \легерлеттинген с=стер .	1		
56	Ажыглалыныё аайы-биле тыва дылдыё лексиказы . Ниити ажыглалдыё с=стери .	1		
57	Кызыгаарлыг ажыглалдыё с=стери : диалектизмнер .	1		
58	Мергежил с=стери болгаш терминнер .	1		
59	Ховар ажыглалдыё с=стери : эргимирээн с=стер (историзмнер болгаш архаизмнер) .	1		
60	Чаа с=стер (неологизмнер) .	1		
61	Жаргонизмнер дугайында	1		
62	Хуу аттар (ономастика) . Топонимнер дугайында .	1		
63	Антропонимнер дугайында .	1		
64	Этнонимнер дугайында .	1		
65	Зоонимнер дугайында .	1		

66	Космонимнер дугайында .	1		
67	С=ст\ё лексиктиг сайгарылгазы.	1		
68	Хыналда ажыл .	1		
	Фразеология- дыл эртеминиё кезээ .			
69	Фразеологизмнер дугайында билиг . Фразеологизмнерниё кол демдектери болгаш утказы .	1		
70	Тыва фразеологтуг словарь .	1		
71	Фразеологизмнерни сайгарарыныё чуруму .	1		
72	Лексикага катаптаашкын .	1		
73	«Т=рээн дылым дугайында бодалым» деп темага чогаадыг-боданышкын .	1		
	Синтаксис . Пунктуация .			
74	Синтаксис-дыл дугайында эртемниё кезээ .	1		
75	Пунктуация дугайында . Бижик демдектери болгаш оларныё х\лээлгелери .	1		
76	С=с каттыжышкыныныё дугайында билиг .	1		
77	С=с каттыжышкынында =зек болгаш чагырткан с=с .	1		
78	С=с каттыжышкыныныё синтаксистиг сайгарылгазы .	1		
79	С=с каттыжышкынынга катаптаашкын .	1		
80	Домак . Б=д\н домак дугайында билиг .	1		

81	Чугаалаар сорулгазыныё аайы-биле домактарныё хевирлери. Медээ домаа.	1		
82	Айтырыг домаа.	1		
83	Кыйгырыг домаа.	1		
84	Алгы домаа.	1		
85	Домактыё грамматиктиг ооргазы (предикаттыг т=в\).	1		
86	Тургузуунуё аайы-биле домактарныё янзылары: ийи чугула кежиг\нн\г домактар.	1		
87	Чаёгыс чугула кежиг\нн\г домактар (чаёгыс составтыг).	1		
88	Нарынчыттыг домактар.	1		
89	Долу болгаш долу эвес домактар.	1		
90	Б=д\н домакта логиктиг ударение дугайында билиг.	1		
91	Б=д\н домактыё синтаксистиг сайгарылгазы.	1		
92	Б=д\н домакка катаптаашкын.	1		
93	Хыналда ажыл.	1		
94	Диктант.»	1		
	Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы.			
95	Диалог дугайында.	1		
96	Монолог дугайында.			

97	Тоожушкун дугайында .	1		
98	Чурумал дугайында .	1		
99	Угаап боданышкын дугайында .	1		
100	Катаптаашкын . Фонетика . Орфоэпия .	1		
101	Лексика болгаш фразеология . Синтаксис . Пунктуация .	1		
102	Хыналда ажыл .	1		